

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

Fecr Yayınları: 255

ŞEHİR VE ERDEM

المدينة و الفضيلة

Editörler

Kemal GÖZ

Fatih İBİŞ

Mustafa TÜRKAN

Bölüm yazılarının içeriğinin tüm sorumluluğu yazarlarına aittir.

© FCR YAYIN REKLAM BİLGİSAYAR SAN. ve TİC. LTD. ŞTİ.
(Sertifika no: 13178)

Mizanpaj & Kapak
FCR

Baskı & Cilt

SAGE Yayıncılık Rek. Mat. San. Tic. Ltd. Şti.
Kazım Karabekir Caddesi Kültür Çarşısı No: 7 / 101-102
İskitler - Ankara Tel: 0 312. 341 00 02
(Sertifika no: 14721)

1. Baskı: Aralık 2017

ISBN: 978-605-9652-61-2

FCR YAYIN REKLAM BİLGİSAYAR SANAYİ ve TİC. LTD. ŞTİ.
Hacı Bayram Mah. Boyacılar Sk. No: 14/1 Ulus-Altındağ/ANKARA
Tel: (0312) 310 08 60 (pbx) - Fax: (0312) 311 47 89
Web: www.fcr.com.tr • e-mail: fcr@fcr.com.tr

ŞEHİR VE ERDEM

المدينة و الفضيلة

Editörler

Kemal GÖZ

Fatih İBİŞ

Mustafa TÜRKAN

Ankara 2017

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ -----	7
GİRİŞ	
DEĞERLER EĞİTİMİ BAĞLAMINDA MÜFTÜ AHMET HULUSİ EFENDİ - 9 <i>Mustafa TÜRKAN</i>	
BİRİNCİ BÖLÜM	
KUR'AN VE ŞEHİR -----	17
<i>Ali KARATAŞ-Emine ÖZBEK SERT</i>	
İKİNCİ BÖLÜM	
SÜNNET PERSPEKTİFİNDEN ŞEHİR VE ERDEM İLİŞKİSİ-----	35
<i>Ahmed ÜRKMEZ</i>	
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	
İSLAM TARİHİNDEKİ İLK ERDEMLİ ŞEHİR ÖRNEĞİ: MEDİNETÜ'N-NEBİ -----	45
<i>Mithat ESER</i>	
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM	
ŞEHİRLEŞME VE ŞİA BAĞLAMINDA KÜFE-----	59
<i>Fatih TOPALOĞLU</i>	
BEŞİNCİ BÖLÜM	
DEĞER VERSUS FAYDA -----	73
<i>Fatih İBİŞ</i>	
ALTINCI BÖLÜM	
DEĞERLER BAĞLAMINDA ŞEHİR VE GENÇLİK -----	87
<i>Kemal GÖZ</i>	
YEDİNCİ BÖLÜM	
İNSAN, ŞEHİR VE MEDENİYET BAĞLAMINDA DEĞERLER-----	101
<i>Osman MUTLUEL</i>	
SEKİZİNCİ BÖLÜM	
ŞEHİRLEŞME, GÖÇ VE DİN -----	111
<i>Muharem ÇUFTA</i>	
DOKUZUNCU BÖLÜM	
BAZI DİNLER EKSENİNDE ERDEM VE ŞEHİR-----	127
<i>İsmet EŞMELİ</i>	
YAZARLAR -----	147

DOKUZUNCU BÖLÜM

BAZI DİNLER EKSENİNDE ERDEM VE ŞEHİR

İsmet EŞMELİ

Giriş

İnsan, farklı unsurlardan meydana gelen canlı bir varlıktır. İçinde bulunulan manevi çevre, insan üzerinde, insanın yapıp ettiklerinde, değer yargılarının oluşmasında ve şekillenmesinde son derece etkili olmaktadır. Din, hem insan üzerinde hem insanın oluşturup şekil ve anlam yüklediği maddi çevrenin fiziki ve sosyal yapısı üzerinde etkili olan bir faktördür. Din, insanın, dolayısıyla toplumun değer yargılarının ortaya çıkmasında ve şekillenmesinden tutun da insanın yaşadığı çevresel ve sosyal ortama kadar geniş alanda kendisini hissettirmektedir. Tarihsel süreçte, din-insan ve şehir arasında oluşan etkileşim toplumsal dokunun temelinde yer almıştır. Bu süreçte dinin ortaya koyduğu değerler, insan üzerinde ve dolayısıyla belli bir değere sahip olan insanın oluşturduğu toplumsal doku üzerinde belirleyiciliğini göstermiştir.

Din, insan ve onun oluşturduğu fiziki ve sosyal çevre üzerinde söz sahibi olan bir değerler bütününe sahip ideoloji olarak anlaşıldığında farklı dine sahip insanın veya toplumun farklı erdem ve fiziki-sosyal bir çevre(şehir) anlayışıyla karşılaşmamız kaçınılmaz olacaktır. Hatta bu durum aynı dine inanan ama farklı dönem ve coğrafyada yaşayan toplumlarda da farklı şekillerde kendisini gösterebilmektedir. Burada, din-insan-çevre etkileşiminin ne denli birbiriyle bağlantılı olduğunu gözden kaçırmamız gerekmektedir. Din, insanı ve toplumun unsurlarını etkilediği gibi, dinin de za-

mansal ve mekânsal açıdan farklı anlaşılması kaçınılmaz bir durumdur. İslam'ın ilk çıktığı dönemle günümüz müslümanlarının İslam anlayışı arasında bir farkın olması ve bunun da toplumun bazı erdem(fazilet) anlayışına ve şehrin fiziksel ve sosyal dokusuna yansımaları bir vakiydir.¹

Farklı şekillerde tanımlanabilecek bir unsur olarak karşımıza çıksa da, insan-erdem ve toplumla bağlantısı açısından bakıldığında din, “bir toplumdaki fertlerin en yüksek iyi olarak kabul ettikleri her şey” olarak tanımlanabilmektedir. Diğer bir tanımda din, her şeyi kuşatan ve her şeye bir anlam yükleyen düzen olarak tanımlanmaktadır.² Farklı din tanımlarıyla karşılaşmamız kaçınılmaz olmakla birlikte zikrettiğimiz iki din tanımında dinin, insan ve toplumun her unsurunda etkili olan, onları kuşatan, onlara anlam ve değer biçen bir unsur olduğuna vurgu yapılmaktadır.³ Bu tanımlardan hareketle bir dinin, inanılan dinin şu veya bu din olmasına bakmaksızın, o dine inanan bireyin ve bu bireylerden oluşan toplumun değer yargılarının oluşmasında başat rol oynadığı belirtilmektedir. İlk olarak yukarıya aldığımız din tanımında “en yüksek kabul edilen iyi” ifadesi, dinin de bir bakıma bir toplumdaki bireylerin farkında olarak veya olmaksızın ortaklaşa bir bilinç içerisinde geliştirdikleri değerleri/erdemleri ifade etmek için kullanıldığı ortaya çıkmaktadır. Değer/erdem-din ilişkisi bu tanımlardan hareketle çalışmamızın ileriki safhasında ayrıntılı olarak ele alınacağından burada kısaca değinmekle yetiniyoruz.

Batı dillerinde din terimini ifade için kullanılan “religion” kelimesinin “relegere” fiilinden türediği ve dikkatle bakmak veya dikkatli olmak anlamlarına geldiği belirtilmek-

¹ Adil Çiftçi, *Din ve Modernlik*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2002, s. 9-10.

² Adil Çiftçi, *Din ve Modernlik*, s. 125.

³ Muharem Çuhta, *Kültür, Din ve Kimlik*, Lap Lambert Academic Publishing, Saarbrücken 2016, s. 3 ve 31; “Sırbistan'ın İlk ve Orta Eğitim Kurumlarında Din Eğitimi” *Balkan Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 3, Sayı:1, 2012, ss. 81-94.

tedir. Burada, kendisine dikkatle bakılacak olan veya kendisi hakkında dikkatli olunacak şey(mana), dinin temel anlamda tamamen nötr olarak kabul edilen “mana” olarak kabul edilmesi neticesinde insan için her zaman tehlikeli ve ancak çok dikkat edilmesi gereken gizemli gücü ifade etmek için kullanılmıştır. Bu anlamıyla dinin, her zaman insanla ilgili ama insanüstü ve dolayısıyla toplum üstü bir güce sahip yönü bulunmaktadır.⁴ Yani bu anlamıyla din, insanın değerlerine ve bu değerlerin yansımaları olan şehrin sosyal ve fiziki dokusuna renk verirken bir üst makamı temsil etmektedir.

Dinin toplum üzerinde farklı fonksiyonları bulunmaktadır. Dinin bu fonksiyonlarının olumlu yönde bir değişime vesile olduğu gibi olumsuz yönde de bir değişime sebebiyet verme ihtimali bulunmaktadır. Dinin bu işlevlerinden birincisi, sembolik birleştiriciliktir. Din, insanlarda belli bir yönde zihin yapısını şekillendirme özelliğine sahiptir. Bu açıdan herhangi bir dine inanan insanlardan meydana gelen toplumlarda benzer yönde zihinsel yapı oluşacaktır. Din, insanların birçok ve çoğu kez birbiriyle çatışma içerisinde olan ilgilerini, görüşlerini ve beklentilerini organize edebilecek bir birleştirici güce sahip görülmektedir. Özellikle, Durkheim gibi din sosyolojisi üzerine çalışanlar tarafından din, bir toplumda bir arada yaşayan ve birbiriyle çelişen farklı ilgilere sahip fertlerin ortak bir anlayış çerçevesinde bir arada uyum içerisinde olmalarını sağlayan birleştirici bir güç olarak kabul edilmektedir. Aynı zamanda din, insanın hayatını aşan ancak insanı her şeyiyle kuşatan ve kapsayan anlamlar bütünüdür.⁵ Bu açıdan değerlendirildiğinde din, insan ve toplum hayatının içinde önemli bir role sahip olmasının da ötesinde insan ve toplum hayatına anlam ve değer yükleyen bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. İnsanın, toplum içerisinde yaptığı davranışlara bir anlam ve değer yüklemeye dinin yüklediği

⁴ Günay Tümer, “Din”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, Cilt: 9, 1994, ss. 312-320.

⁵ Adil Çiftçi, *Din ve Modernlik*, s. 129-130.

anlam ve değerler etkili olmaktadır.⁶ Buna birkaç örnek verecek olursak, İslam'da kazandığının belli bir kısmını ihtiyaç sahibi olan biriyle paylaşmak din açısından ayrı bir anlam kazanmış ve yapılan bu paylaşma eylemi bu anlamı ve değeri üzerinden yerine getirilmektedir. Bu dine mensup olan insan da yaptığı bu eylemi dinin kendisine telkin ettiği anlam ve değeri açısından değerlendirmektedir. Savaşmak ve öldürmek eylemi sıradan bir fiil iken hacı seferlerinde olduğu gibi kutsal bir eylem olarak algılanmakta ve bu eylem, dinin yüklediği anlam ve değer açısından karşılık bulmaktadır. Yine aynı şekilde, vatani, dini ve namusu gibi dinin korunmasının elzem olarak ifade ettiği hususlar için canından sıradan bir ölüm olayı olmaktan çıkarak insanda ve toplumda dinin yüklediği anlam ve değer açısından değerlendirilerek karşılık bulmaktadır. Bu örnekler, çoğaltılabilir. Ancak, bu çalışmamızın konusunun dışına çıkmamak adına dinin insan ve toplum üzerinde üstlendiği birleştirici bir unsur olduğunu bu örnekler açıklar niteliktedir. Özellikle din, insanda ve toplumda üst bir semboller şemsiyesi görevi üstlenmektedir. Din tarafından oluşturulan bu sembollerdeki anlam ve değer insanı ve toplumu aşmakla birlikte hayatın içerisinde kendisini hissettirmektedir. Bu durum, kendisini daha ziyade dini törenlerde göstermektedir.

Dinin insan ve toplum üzerinde etkili olduğu varsayılan bir diğer fonksiyonu ise, toplumsal kontrol görevi üstlenmesidir. Bu anlamıyla din insanların, dinin de oluşmasında büyük oranda etkili olduğu toplumsal kurallar çerçevesinde kalmasını sağlamaktadır. Ancak burada bu kontrol altında olma, bireyin kendi içinden(vicdan) olabileceği gibi kişinin dışından yani toplumsal çevre tarafından da olabilmektedir. Böylelikle dinin, insan ve toplum üzerindeki iç ve dış kontrol üzere iki açıdan bir fonksiyon sağladığı anlaşılmaktadır. Din, toplumsal kontrolü “meşrulaştırma” veya “ge-

⁶ Adil Çiftçi, *Toplum Bilimi Yazıları*, Anadolu Yayınları, 1999, İzmir, s. 81-83.

rekçelendirme” yoluyla sağlamaktadır.⁷ Yapılan bir fiil veya bir şeye yüklenen anlam ve değer olarak kabul edilen şeye dinin argümanları kullanılarak haklılık verilmesi şeklinde gerçekleşir. Bu durumda, insanların ve toplumun erdem anlayışında ve söz konusu erdeme sahip insanların oluşturduğu şehrin dokusunda dinin büyük oranda bir katkısı vardır, şeklinde bir ifade kullanmamızın yanlış olmayacağı kanaatini taşımaktayız. Toplumsal kontrol mekanizması olarak din, insan ve toplum üzerinde meşrulaştırma, içselleştirme ve karşı çıkma durumunun oluşmasında etkin rol üstlenmektedir. Vicdanın oluşmasında din, insan için önemli bir unsur olarak kabul edilmektedir.

Toplumsal yapılandırma olarak ifade edilen dinin üçüncü bir fonksiyonundan bahsedilmesi konunun anlaşılmasına katkı sağlayacaktır. İnsan ve toplumun sahip olduğu belli bazı yapılar bulunmaktadır. Bazen bu yapılar, dini olmaktan öte dünyevi de olabilmektedir. Din, bu dünyevi yapılara yeni bir hüviyet kazandırma aracı olarak da bir işlev üstlenmektedir. Kast sistemi buna örnek olarak gösterilmektedir. Kast sisteminde liderler için büyük avantajların olduğu bilinen bir durumdur. Bu, kendine özel bazı özelliklere sahip olan kast sisteminin Brahman din adamlarının eliyle yeniden yapılandırılarak dini bir hüviyet kazandığını da ifade etmek demektir. Kast sisteminde olduğu gibi toplumda var olan ve dinin ötesinde olan bazı durumlara yeni anlam ve değer vererek din tarafından yapılandırması, dinin insan ve toplumun sahip olduğu erdem ve oluşturulan şehir dokusu üzerinde belirleyici olduğunun bir göstergesi olarak kabul edilmektedir.⁸

Dinin farklı açılardan birden fazla tanımının yapılabilirdiği ve her bir tanımın dinin çok boyutluluğuna sahip bir olgu olduğunu göstermesi açısından önemlidir. Din, insanı ve toplumun içerisinde olan ancak onları da kapsayan bir özel-

⁷ Adil Çiftçi, *Din ve Modernlik*, s. 131-132.

⁸ Adil Çiftçi, *Din ve Modernlik*, s. 134-135.

liğe sahiptir. İnsanın ve dolayısıyla toplumun zihin yapısının şekillenmesinde, erdem anlayışının oluşmasında ve insanların sahip olduğu anlayış çerçevesinde oluşan şehrin dokusunun oluşmasında dinin etkili bir argüman olduğu açıktır. “Allah, insanlara gönderdiği peygamberleri ve topluluklarına böyle bir misyonu zaten yüklemektedir. Yahudilere seçilmiş olduklarını, hıristiyanlara dünyanın tadı-tuzu olduklarını (Matta 5:15), müslümanlara en hayırlı toplum olduklarını vs. söylemek suretiyle onları sıradanlıktan kurtarmaktadır.”⁹

Din ile erdem birbiriyle ilişkili olan kavramlardır. Hatta, bazen birbirlerinin yerine kullanıldığı da görülmektedir. Çalışmamızın ilk sayfalarında dinin “bir toplumdaki fertlerin en yüksek iyi olarak kabul ettikleri her şey” olarak tanımlandığını belirtmiştik. Erdem kelimesinin belli bazı tanımlarına baktığımızda, din tanımı ile erdem tanımının benzer olduğu dikkatimizi çekmektedir. Erdem(Fazilet) "insanın başkalarından üstün ve imtiyazlı olmasını sağlayan durum, kişiyi mutluluğa götüren şey" diye tarif edilmiş ve bunun zıddına rezilet denildiği belirtilmiştir.¹⁰ Bu manasıyla erdemli olmak bir dinin, müntesibine vaat ettiği veya ondan istediği bir durumu ifade etmektedir. Erdem, insanda bulunan güçlerin dengeli bir şekilde olması durumunda ortaya çıkan durumu belirtmek için kullanılan bir kavramdır. Diğer bir tanımda ise erdem, “bir varlığın yerine getirmesi gereken işleri en iyi biçimde yerine getirmesi” olarak anlaşılmıştır. Yine erdem, “her tür üstünlük veya fazilet için kullanılmıştır.” Sokrates’e göre ise erdem, bilgi olarak kabul edilmektedir. Bu bilgi ile insan, kendisini bilecek ve dolayısıyla kendini bilen insan nelerden korkacağını veya korkmayacağını ya da nelere yaklaşıp nelerden uzak duracağını kavrayacak ve ona göre bir davranış ya da tutum sergileyecektir. İşte, böylece insan erdemli olacaktır. Diğer taraftan genel olarak ahlaken her za-

⁹ Şaban Ali Düzgün, “Dinlerin Şehirleşme Kabiliyeti”, *İslami İlimler Dergisi*, Sayı:1-2, 2009, ss. 13-22.

¹⁰ Mustafa Çağrıncı, “Fazilet”, *DİA*, Cilt: 12, 1995, ss. 268-271.

man ve mekânda iyi ve doğru olduğu ve olacağı düşünülen belli bazı ilkeler bulunmaktadır. İşte bu ilkeler erdem kavramıyla ifade edilmiştir.¹¹

Erdemi harekete geçen ya da geçebilen bir güç olarak tanımlayan Andre Comte-Sponville, yapmış olduğu bu tanımları daha anlaşılır kılmak için bir bitkinin ya da ilacın erdemi iyileştirmektir, bıçağınki kesmek, insanınki insana yaraşır bir şekilde istemek ya da davranmaktır, şeklinde açıklamalarda bulunmuştur. Yine o, erdemın varlık sebebine göre hareket etmek olduğunu belirtmiştir.¹²

Erdem, ahlâki bir kullanıma kavuşmadan önce “bir varlığın yerine getirmesi gereken işlevi en iyi biçimde yerine getirmesi” olarak anlaşılmıştır ve “her tür üstünlük veya fazilet” ifade etmek amacıyla kullanılmıştır. İbn Miskeveyh’e göre ise erdem, genel anlamıyla her şeyin kendi tabiatına uygun olarak hareket etmesidir. İnsanın erdemi ise, onun akla uygun fiillere tabi olmasıdır. İnsan kendini bilecek İslam filozofları, bazı farklı yaklaşımlar olmakla birlikte erdemi tarif ederlerken genelde insan nefsinde var olduğunu kabul ettikleri üç güce karşılık üç erdem tayin etmişlerdir. Nefsin akıllı gücüne hikmet, kızgın gücüne cesaret, iştah gücüne iffet erdemi karşılık gelecek şekilde erdemler sınıflandırılmıştır.¹³

Genel olarak dinlerde, mü’minin inanması sonucunda mutluluğa ermesi beklenir. Bunun için de mü’minin müntesibi olduğu dinin kendisine telkin ettiği değerler ve özellikle ahlaki erdemler üzerine bir hayata sahip olması gerekmektedir. Her bir dinin kabul ettiği erdemler bulunmaktadır ve inanan kişinin bunlara sahip olması istenmektedir.

¹¹ Hasan Ocak, “Bir Ahlak Felsefesi Problemi Olarak Erdem Kavramına Yüklenen Anlamın İlkçağ’dan Ortaçağ’a Evrimi”, *FLSF (Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi)*, Sayı: 11, 2011, ss. 79-101.

¹² Ahmet Katılmış, “Büyük Erdemler Risalesi”, *İş Ahlakı Dergisi*, Sayı: 2, Cilt: 1, 2008, ss. 147-152.

¹³ Ramazan Turan, “İbn Miskeveyh’de Erdem Kavramı ve Temel Erdemler”, *Namık Kemal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 2, 2015, ss. 7-35.

Erdemleri ele alırken değer kelimesine açıklık getirmek konunun anlaşılması bağlamında isabetli olacaktır. Değer, olgular ve nesnelere hakkında ihtiyaç ve ideallere göre verilen yargıları ifade etmek için kullanılan bir kavramdır. Bu bağlamda değer, insanın davranış ve tutumlarının nitelik kazanmasını sağlayan bir ölçüt olarak kabul görmektedir. Aynı zamanda değer kavramı, somut veya soyut kavramların değerini belirtmeye yarayan soyut bir ölçüt aracı olarak tanımlanmaktadır. Değerin farklı açılardan ele alınıp değerlendirildiği görülmektedir. Genellikle kaynağı açısından değerler bazı ayrımlara tabi tutulmaktadır. Din kaynaklı değerler, insanî değerler ve toplumsal değerler gibi.¹⁴

Bir nesneye veya fiile değer verenin, insanın olduğu merkeze alınarak yapılan değer yaklaşımlarında değerın kaynağı olarak insanın ilişkide bulunduğu nesne, zaman, toplum, din gibi hususlar dikkate alınmaktadır. Bu yaklaşımda, somut veya soyut bir şeye değer biçen insan olmaktadır. İnsanın bir şeye değer biçmesinde, daha doğrusu konumuzla bağlantısını da dikkate alacak olursak, erdemli olma kıstasını belirlemede hangi unsurların etkili olduğuna dikkat etmek gerekecektir. Din, insanın herhangi bir şeye değer biçmesinde belirleyici bir konuma sahiptir. Din, kendisinin insan tabiatına en uygun olduğunu telkin etmektedir. Bu sebeple, dini değerler ile insani değerler arasında bir ayrım yapılması zorlaşmaktadır. Hatta bazen değerlerin kaynağının dinden mi insanın tabiatından mı olduğu konusu tartışma konusu olmaktadır. Biz burada bu tartışmalara girmeden şunu ifade etmek istiyoruz: Değerin kaynağı ister din olsun ister insan tabiatı olsun hatta toplum olsun, değerın karşılık bulduğu alan yine insan ve toplumdur. Bu nedenle, din-değer-şehir ilişkisinin merkezine insanı koymak zorundayız. Din, insanda bir değere sahip olur; şehir ise, insan unsuru ile bir anlam ifade eder konuma gelir.

¹⁴ Kemal Göz, *İslam Felsefesinde Ahlakın Temel Paradigmaları*, Fecr Yayınları, Ankara 2016, s. 13-14.

Şehirle ilgili farklı anlayışlar çerçevesinde ortaya konulan birbirinden değişik şehir tanım ve anlayışları vardır. Aşağıda da ifade edeceğimiz üzere şehir tanımı ve anlayışının çok olmasında bu konuda çalışma yapanların tarihsel, mekânsal, dinsel ve mesleki farklılığın etkili olduğu açıktır. Çalışmamızın hacmi gereği yapılan şehir tanım ve sahip olunan tüm şehir anlayışlarını burada zikretmemiz uygun olmayacaktır. Bu nedenle, burada birkaç şehir tanımı ve anlayışı ile ilgili genel bilgi vermekle yetineceğiz.

Şehir kavramı, tarihsel süreç içerisinde farklı açılardan ele alınan şehir/kır anlayışı çerçevesinde değerlendirilmiştir. Bazen şehir sadece, içerisinde yaşayan nüfusun sayısına göre, bazen ticari faaliyetlere bakılarak, bazen de insanlar arasındaki ilişkilerin nicelik ve niteliği dikkate alınarak tanımlanmıştır. Bu yaklaşımların farklı olmasında konu üzerinde çalışma yapanların mesleki farklılıklarının önemli ölçüde belirleyici olduğu kanaatindeyiz. Bazen şehir, nüfusunun çoğunluğu ticaret, sanayi, hizmet gibi işlerle uğraşan, genellikle tarımsal etkinliklerin olmadığı yerleşim alanı olarak tanımlanmıştır. Bazen şehir, sosyolog gözüyle nüfusunun çok ve yoğun olması ve homojen olmaması gibi durumlardan dolayı insanların ilişkilerinin yoğun ama kişilikten uzak olduğu yer olarak tanımlanmıştır. Bu tanımda şehrin insan sayısının çok, yoğun ve her bakımdan çeşitli tabakalardan insan olması, şehirdeki insanların fiziksel ilişkileri sık ve çok ama toplumsal ilişkilerin ise kırdaki insanlarınkine göre az olan bir mekân olduğu yönüne vurgu yapılmaktadır. Şehir, insanlar arasında zorunlu olarak iş bölümünün gerekli olduğu yerleşim yerleri olarak da belirtilmiştir. Bazen şehir, şehri oluşturan tüm unsurlarıyla birlikte ele alınmıştır.¹⁵ Bu çalışmamızda tüm şehir tanım ve anlayışlarına yer vermekten ziyade şehre kimliğini kazandıran unsurları dikkate alarak bazı din-

¹⁵ Şamil Öçal, "Şehir ve Değer", Şehir ve Medeniyet Dergisi, Cilt: 4, Sayı: 7, Ankara 2013, ss. 58-67.

ler bağlamında erdem-şehir ağırlıklı bir yaklaşımı takip etmeyi tercih edeceğiz.

Bazı Dinlerde Erdem-Şehir Anlayışı

Her dinin inananlarına vaat ettiği mutluluğa götürecektir, kendisini ve ilişkide bulunduğu şeyleri anlamlandıracak bir sistemi vardır. Din, bir anlamda kişinin mutluluğunu sağlayacak kurallar bütünüdür. Mutluluğa yani kurtuluşa ulaşılacak yol, her dinin kendi içsel tutarlığı içerisinde inananlarına telkin edilmiştir. Din söz konusu olduğunda, sıradan bir insani davranış olarak görülebilecek bir fiil veya tutum ya kurtuluş için bir vasıta ya da kurtuluşun önünde duran bir engeldir.

Mesela, Budizm açısından bir Budist'in zihnini, nefsinin ve bedenini kontrol etmesi; hareketlerine yavaşlık getirecek; kin, nefret, hırs, hile, şehvet gibi kötü kabul edilen ahlaklardan uzaklaşması; zihni olgunluk ve parlaklığı ve bedeni sükuneti kazanmasını sağlayacaktır. Bu nedenle bir Budist'in gün boyunca yaptığı, söylediği ve düşündüğü her şeyin farkında olması istenir. Sekiz dilimli yol da bütün Budistler içindir. Budist dini insani bir ihtiyaç olarak telakki edilen şehvet unsuru olan tatmini bütün kötülüklerin kaynağı olarak görür. Hatta ilk yıllarda evlenme kötü bir ahlak olarak kabul edilmekle birlikte zaman içerisinde bu duruma bazı istisnalar getirilmiştir. Bu da bize Budizm dininde sıradan bir insani ihtiyaç olarak görülen evlenme eylemine yüklenen değeri göstermesi açısından önemli bir husustur. Bir Budist'in cömert olması, maddi şeylere bağlanmaması onun erdemli olmasını sağlayacak ve kurtuluşa ermesine vesile olacaktır. Manastır yaptırmak, hayır işlerine yardım etmek, keşişlere yiyecek sağlamak, misafir ağırlamak gibi davranışlar Budizm'de erdemli fiil ve tutumlar arasındadır.¹⁶

¹⁶ Günay Tümer, "Budizm", *DİA*, Cilt:6, 1992, ss. 352-360.

Daha geniş anlamıyla ideal bireyin takip etmesi gereken sekiz dilimli yolu Budizm'in erdemli insan ve dolayısıyla erdemli şehir veya toplum anlayışı olarak isimlendirilebileceği kanaatindeyim. Budizm inancına göre, bu yola uyanlar Nirvana olarak kabul edilen kurtuluşa, dolayısıyla mutluluğa ulaşmaya layık olacaklardır. Sekiz dilimli yolun her biri, Budistler için ayrı bir anlam, önem ve değere sahiptir. Bu davranış ve tutumların bireyde ve toplumda bir anlam, önem ve değer kazanmasında büyük pay Budizm dinine aittir. Yapılan davranış ve gerçekleştirilen tutumlar, insanda dinin yüklediği değer ve anlam itibariyle karşılık bulmaktadır.

Budizm'in insan ve toplum üzerindeki yansımalarını şehir bazında ele alırsak, her bir dinde olduğu gibi, Budizm'de de insanların birlikte yaşam alanları yerleşim yerlerinin dokusuna yansımalarının olduğu görülecektir. "Guatama, Buddha'nın nefsinin bendinden kurtulduğuna inanılan yer olan Kuşinagar ve Tibet Dalai Lama'larının şehri Lhasa, bütün Budistlerin ziyaret ettikleri, inançların öğretildiği, geleneksel sanatların geliştiği kutsal mekânlara dönüşmüştür".¹⁷ Bu cümlede ifade olunduğu üzere din sadece dindarıyla sınırlı bir işleve sahip değildir. İnsanla bağlantılı bir şekilde çok yönlü bir ilişkiye sahiptir. Bu itibarla her bir şehir, o şehri oluşturan insanların dinden aldığı anlayıştan nasibini almıştır. Budizm'in erdem(orta-sekiz dilimli-yol) anlayışı Budistleri etkilemekle kalmamış onların kurduğu şehirlerde de kendisine yer bulmuştur. Özellikle dinin şehirlerin dokusuna yansımaları mabet ve mabet etrafında şekillenen diğer unsurlarla gerçekleşmiştir.¹⁸

Yahudilik, ilahi olduğu kabul edilen dinlerin en eski olanıdır. Ancak, Yahudiliğin tarihçesine bakıldığı zaman, yahudilerin büyük oranda sürgün hayatında yaşadıkları gö-

¹⁷ Kudsi Erguner, "Medeniyet ve Şehir", *Sabah Ülkesi*, Sayı: 43, 2015, ss. 22-25.

¹⁸ Ali İhsan Yitik, *Hint Kökenli Dinlerde Karma İnancının Tenasüh İnancıyla İlişkisi*, Ruh ve Madde Yayınları (RM), İstanbul 1996, s. 132-152.

rülecektir. Yahudilere Tanrının vaat etmiş olduğu toprak inancının, yahudi şehir medeniyetinin şekillenmesinde önemli bir yeri bulunmaktadır. Yahudilik, kendi inançlarına da yansıdığı şekliyle mabet merkezli bir din olarak görülmektedir. Yahudiliğin mabet merkezli olmasının, bir anlamda İslam'ın Camii anlayışıyla bazı benzer yönleri bulunmaktadır. İslam'daki cami anlayışından farklı olarak yahudi anlayışında mabet sadece dini uygulamaların yapılabileceği kutsal bir yer olarak kabul edilmektedir. Yahudiler, henüz yerleşik hayata geçmeden önce çadır-mabet de denilen peygamber Musa'nın Tanrıdan mesaj aldığı ve dini iş ve ibadetlerin yürütüldüğü kutsal bir mekâna sahiptiler. Bu çadır-mabet, Tanrının Musa'ya mesaj vermesi, verilen On Emir in içinde saklandığı sandukanın içinde bulunması dolayısıyla kutsal sayılıyordu. Çadır-mabet, yahudilerin bulunduğu yere götürülebiliyordu.¹⁹

Davud oğlu Süleyman'ın Kudüs'e yerleşik bir mabet yaptırarak ve içine çadır-mabet ve bu mabette bulunan ahit sandığını koyarak yapılan bu yeni mabet, yahudi toplumunun dini anlamda toplanma ve ibadetlerini yerine getirme merkezi oldu. Böylece şehrin, yahudi toplumunda dini işlerin merkezinde mabet olacak şekilde dizayn edilmesi daha güçlü bir şekilde ortaya konmuştur.

Yahudiliğin temel özelliği olarak görülen mabet merkezli şehir anlayışı belli bir zamana kadar devam etmiştir. Ancak, yahudi devletinin ikiye ayrılması ve daha sonra farklı devletler tarafından hâkimiyetlerinden edilerek sürgüne gönderilmeleri neticesinde yahudi şehirlerinin mabet merkezli dini uygulamalarında köklü bir değişiklikler olmuştur. Bazı dini ayinler, ya şekil değişikliğine uğramış ya da rafa kaldırılmıştır. Bazıları da yahudi bireylerin buldukları yerleşim yerlerinde sinagog veya havra denilen yerlerde ortaya

¹⁹ Baki Adam, *Dinler Tarihi El Kitabı*, Grafiker Yayınları, Ankara 2015, s. 58-62.

çıkan yeni durumlara göre yorumlanarak uygulanmıştır. Buna rağmen, şehrin şekillenmesinde önemli bir yeri olan mabet önemini kaybetmiştir.²⁰

Tarihin geri kalan zamanlarında yahudiler, kral Davud zamanındaki müreffeh bir yaşamı ve şehir anlayışını arzulamışlar ve bunun için çaba göstermektedirler. Bu açıklamalardan da anlaşıldığı gibi yahudi şehirde bulunması gereken önemli bir unsur olan mabet, yine yahudi inancından kaynaklanmakta ve şehrin dokusu üzerinde bir belirleyiciliği bulunmaktadır. Özellikle günümüzde Kudüs'ün yahudiler tarafından değerli kabul edilmesinin altında bu yerin vaat edilmiş topraklarda yer aldığına olan inançla birlikte yahudi mabedinin burada inşa edilmesi bulunmaktadır.²¹

Yahudiliğe göre bir yahudide bulunması gereken veya bir yahudinin inanması gereken prensipler bulunmaktadır. Bunlar da temel olarak On Emir'de geçmektedir. On Emir'den hareketle Yahudiliğe göre erdemli insan anlayışına ulaşılabilir On Emir Yahudilik için merkezde yer almaktadır. Bu nedenle yahudiler okunurken On Emir'e ayrı bir saygı gösterirler. Yahudilik açısından On Emir, dini ve ahlaki emir ve yasakları içermesinden dolayı önemlidir. On Emir'deki bütün ahlaki fiillerin bir tek Tanrı'ya iman anlayışını esas aldığı bilinmektedir. Bu sebeple, On Emir bir bakıma yahudiler için Magna Charta'nın insanlık açısından taşıdığı anlam ve öneme haizdir. Kısacası, On Emir 613 emiri içerdiği kabul edilen yahudi şeriatının özeti olarak kabul edilmektedir. On Emir'in yahudi için öneminden hareketle bir yahudide bulunması gereken ahlaki değerler, dolayısıyla erdemler ortaya çıkmıştır. Bu sebeple yahudi inancına göre erdemli bir insan belirtilen bu 613 yasaya uyması gerekir ve ona göre davranış ve tutum sergilemelidir. On Emir'de yer alan kural-

²⁰ Ömer Faruk Harman, *Yaşayan Dünya Dinleri*, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir 2010, s. 137-142; Ahmet Güç, "Yahudilik", *DİA*, Cilt: 43, 2013, ss. 207-212.

²¹ Ömer Faruk Harman, "Kudüs", *DİA*, Cilt: 26, 2002, ss. 323-327.

lara baktığımız zaman sadece Yahudilikte var olan bir durum değildir. Bu kurallar ilahi olarak kabul edilen dinlerin ortak kurallarıyla da örtüşmektedir. On Emir’de, tevhit ilkesi, put-perestliğin, Tanrı’nın adının boş yere ağza alınmasının, insan öldürmenin, zinanın, hırsızlığın, komşuya karşı yalan şahitlikte bulunmanın, komşunun malına mülküne tamah etmenin yasaklanması ve cumartesi yasağına uyulması, ana-babaya saygı ve hürmet etmenin emredilmesi gibi kurallara bulunmaktadır. Yahudiliğe göre, burada yer alan ahlaki emir ve yasaklara uyan ve bunu yaşam biçimi haline dönüştüren erdemli bir insan olarak kabul edilmektedir.²²

Hiristiyanlığın erdem ve şehir anlayışı daha ziyade insan ve kurtuluş teorisiyle bağlantılıdır. Hiristiyan teolojisinde insan, ilk insan Âdem’in yasaklanmış bir fiili yapması neticesinde bütün insanogluna bu günah sirayet etmiştir. Yahudi geleneğinde olduğu gibi bu asli günahтан kurtulmanın yolu ilahi kanunlara bağlı kalarak gerçekleşmemiştir. Bu sebeple Hiristiyanlıkta İsa’nın kişiliği günümüzde olduğu gibi tanrısal bir öz ve cevhere sahip olarak algılanmıştır. Tanrı, biricik oğlu İsa’yı yeryüzüne göndererek insanlığın günahı için feda etmiş ve insanlığı asli günahтан kurtarmıştır. Bu vesileyle insan da Tanrı’nın fedakârlığıyla günahı ve ölümü yenmeyi başarmıştır.²³ İnsanlığın kurtuluşu da ete kemiğe bürünerek insanların arasında bir müddet bulunan İsa-Mesih’in bedeniyle bütünleşmesine bağlıdır. Hiristiyanlıkta icra edilmekte olan vaftiz bu anlamda kurtuluşa ermede hayati öneme sahiptir.²⁴

Hiristiyan inancında inananların hayatta takip etmeleri gereken belli bazı ilkeler belirlenmiştir. Toplumla ve tanrıyla ilişkisine önem veren inanç sistemi olarak Hiristiyanlık, kişiyi yalnız başına terk etmemiş ve ona bazı sorumluluklar yüklemiştir. Hiristiyanın uyması gereken bu sorumluluklarına Kutsal Kitap’ta ve bazı hiristiyan mezheplerinin temel inanç

²² Ömer Faruk Harman, “On Emir”, *DİA*, Cilt: 33, 2007, ss. 347-350.

²³ Matta, 4: 21; Luka, 8: 1.

²⁴ Mehmet Aydın, “Hiristiyanlık”, *DİA*, Cilt: 17, 1998, ss.345-348

esaslarında yer verilmiştir.²⁵ Böylece, bir hıristiyan için erdemli olmaya veya erdemli olmamaya vesile ve sebep olacak durumların sınırları belirlenmiştir.

Hıristiyanlığa göre yedi ölümcül günah olarak Katolik ilmihalinde yer alan hususlardan tersine bir gidiş yaparak Hıristiyanlık açısından erdemli insan profilini ortaya çıkarılmayı hedeflemekteyim. Ölümcül günah olarak ifade edilen bu hususların hıristiyanın ahlaki hayatında önemli olduğu açıktır. Özellikle, Tanrı-insan-toplum(şehir) ilişkisi dikkate alındığında bu daha belirgin bir şekilde kendisini hissettirecektir. Oburluk, şehvet, açgözlülük, keder, öfke, kaygısızlık, kendini aşırı beğenmişlik ve gurur gibi davranışlar ölümcül olarak görülmekte ve erdemli olmanın önünde bir engel olarak kabul edilmektedir. Ancak, Katolik inancında günah olarak kabul edilen tutum ve davranışlarda itidal olunduğu sürece yani erdem olarak ifade ettiğimiz şekliyle ne eksik ne fazla olmamak kaydıyla zararlı değildir aksine, insanın mutluluğuna ve kurtuluşuna yardımcı olacaktır.²⁶ Kısacası, Hıristiyanlıktaki insan, günah ve kurtuluş düşüncesi Tanrı-insan ve toplum ilişkilerini belirlemektedir. Bu sebeple erdem-şehir ilişkisi açısından Hıristiyanlığın Tanrı insan, kurtuluş, günah gibi sahip olduğu bazı ideolojilerinin bilinmesi gerekmektedir.

Hıristiyan dünyasındaki şehir yapılaşmasında kilise, ilk ve orta çağda önemli bir yer tutmaktaydı. İlk zamanlar kilise,- hıristiyanların dini ayin mekânı olarak- Roma'nın takibinden kurtulmak için şehrin uzak köşelerinde yer alıyordu.²⁷ Hıristiyanların Roma'nın takibinden kurtulması neticesinde kiliseler şehrin daha merkezi yerlerinde yer almaya

²⁵ Osman Cilacı, *Günümüz Dünya Dinleri*, Diyanet İşleri Başkanlığı, Ankara 1998, s. 79.

²⁶ Necati Sümer, "Katolik Mezhebinde Yedi Ölümcül Günah Problemi", *Turkish Studies (International Periodical for The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic)*, Volume 11/5 Winter 2016, ss. 481-498.

²⁷ Mehmet Aydın, "Kilise", *DIA*, Cilt: 26, 2002, ss. 11-14.

başlamıştır. Bu dönemlerde yapı olarak kilise direkt olarak toplumun veya şehrin şekillenmesinde etkin olmasa da yöneticiler eliyle büyük etkiler göstermiştir. Şehrin en önemli olarak görülebilecek yerlerine devasa kilise binaları yapılmış ve toplumun günlük hayatında belirleyici bir konuma gelmiştir. Vaftiz, günah affı gibi dini ayin ve uygulamaların yapıldığı bir mekân olma anlamında kiliseler insan ve toplum(şehir) hayatının içinde yer almıştır. Daha sonra kilise, merkez olma özelliğini ve insan ve toplum hayatının içinde yer alan özelliğini modernleşme, küreselleşme gibi akımların etkisiyle kaybetmiştir.²⁸ Ancak, hıristiyan dininin bir din olarak kilise yapısıyla ve kurumuyla insan ve toplumun değerleri üzerindeki kimlik belirlemedeki etkisini de görmezden gelemeyiz.

İslam, ilk ortaya çıktığı andan itibaren sahip olduğu özellik gereği insanın merkeze alındığı son ilahi din olarak kabul edilmektedir. “İslam, güzel ahlakıdır” ifadesi bize İslam’ın, insan fiilleri ve tutumuna değer veren bir sisteme sahip olduğunu göstermektedir. Allah’ın insandan istediği bazı emir ve yasaklar bulunmaktadır. Bu emir ve yasaklara uyup uymamasına göre insan erdem sahibi kabul edilir veya edilmez.²⁹

İslam düşüncesinde şehir anlayışında adalet, şecaat, hikmet erdemleri ön planda söz konusu olmuştur. Peygamberimizin Medine(Yesrib)’ye hicret etmesinin temelinde Mekke’de adalet, hikmet gibi hasletlerin olmaması etkili olmuştur. Peygamberimizin Medine’ye hicretini takip eden yıllarda oluşturduğu İslam toplumunda, İslam felsefesinin temel erdem olarak gördüğü adalet erdemi bulunmaktadır.³⁰ Şehrin merkezinde yer alan camii insan ve toplumun sosyal hayatına yön veren bir özelliğe sahip olmanın da ötesinde

²⁸ Kürşat Demirci, “Hıristiyanlık”, *DİA*, Cilt: 17, 1998, ss. 328-340.

²⁹ Enfal: 8/24; Al-i İmran: 3/31, Haşr: 59/7.

³⁰ Kemal Göz, “Birlikte Yaşama Kültürü Açısından Hilful-Fudûl”, *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 10, 2016, ss. 111-127.

şehrin etrafında şekillendiği bir mekân olmuştur. Kitabın diğer bölümlerinde İslam'ın erdem ve şehir anlayışı ele alınacağından biz burada yukarıda verdiğimiz kısa bilgilerle yetineceğiz.

Sonuç

Din, insan ve toplum üzerinde etkili bir yapıdır. İnsanın ve dolayısıyla toplumların anlayış, davranış ve tutumlarının oluşmasında din faktörünün göz ardı edilmesi, insan ve toplumların anlaşılmasında bir eksiklik oluşturacaktır. İnsanı ve toplumu araştırıp anlamak için sahip olduğu dini düşüncesinin bilinmesi, insanı ve insan tarafından oluşturulan şehir fiziki ve sosyal dokularıyla birlikte anlaşılmasının ilk adımıdır. Din, insanda iyi-kötü, güzel-çirkin, kabule şayan- kabule şayan değil, sevap-günah, gibi anlayışların ve giyim-kuşam, yeme-içme gibi günlük alışkanlıkların belirlenmesinde başat bir role sahiptir. Bir insanın veya toplumun bir şeyi, durumu, tutumu değerlendirirken sahip olduğu dinden etkilenmemesi düşünülemez.

İnsanlık tarihinde, insanlığın tecrübesi neticesinde genel kabul görmüş erdemler ile farklı dinlerin kabul ettikleri erdemlerin benzeşmesi garipsenecek bir durum değildir. Zira, dinin muhatabı insandır, özellikle ilahi din insan tabiatına uygun hususları telkin etmektedir. Din, insanda ve toplumda değerlerin oluşmasında önemli bir araçtır. Bu sebeple, insanlığın tecrübesini de dinden beri düşünemeyiz.

Toplumun sosyal yapısını ince ince işleyen, şehrin maddi-manevi dokusuna dokunan, ona kendi değerlerinden değer katan, insanın dolayısıyla toplumun(şehrin) dokusunu ilmek ilmek şekillendiren ve insan-toplum hayatında boşluk bırakmama iddiasında olan din, ticaretten tasarrufa üretimden tüketime, harcamaktan biriktirmeye, sivil toplum örgütlerinin şekillenmesinden aile yapısına kadar çok çeşitli alanlarda insanın tutum, davranış ve değer algısında etkin olan bir sistemi ifade etmektedir. Yahudilik, Hz. Musa zamanında

oluşturulan çadır-mabet merkezli geliştiği gibi Hıristiyanlık ilk dönemlerinde oluşturulan toplanma merkezi(kilise) çerçevesinde gelişme göstermiştir. Medine'ye hicret etmesinin ardından Peygamberimizin kurduğu Mescid-i Nebevi olarak bilinen mekân merkezli gelişen İslam, kendi medeniyetini camii merkezinde oluşturmuştur.

Kaynakça

- Adam, Baki, *Dinler Tarihi El Kitabı* (Edit. Baki Adam), Grafiker Yayınları, Ankara 2015.
- Aydın, Mehmet, "Hıristiyanlık", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, Cilt: 17, 1998, ss.345-348
- , "Kilise", *DİA*, Cilt: 26, 2002, ss. 11-14.
- Cılacı, Osman, *Günümüz Dünya Dinleri*, Diyanet İşleri Başkanlığı, Ankara 1998.
- Çuhta, Muharem, *Kültür, Din ve Kimlik*, Lap Lambert Academic Publishing, Saarbrüchen 2016.
- , "Sırbistan'ın İlk ve Orta Eğitim Kurumlarında Din Eğitimi" *Balkan Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 3, Sayı:1, 2012, ss. 81-94.
- Çağrıncı, Mustafa, "Fazilet", *DİA*, Cilt: 12, 1995, ss.268-271.
- Çiftçi, Adil, *Din ve Modernlik*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2002.
- , *Toplum Bilimi Yazıları*, Anadolu Yayınları, 1999, İzmir.
- Demirci, Kürşat, "Hıristiyanlık", *DİA*, Cilt: 17, 1998, ss. 328-340.
- Düzgün, Şaban Ali, "Dinlerin Şehirleşme Kabiliyeti", *İslami İlimler Dergisi*, Sayı:1-2, 2009.
- Erguner, Kudsi, "Medeniyet ve Şehir", *Sabah Ülkesi*, Sayı: 43, 2015, ss. 22-25.
- Göz, Kemal, *İslam Felsefesinde Ahlakın Temel Paradigmaları*, Fecr Yayınları, Ankara 2016.

- , “Birlikte Yaşama Kültürü Açısından Hılfu’l-Fudûl”, *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 10, 2016, ss. 111-127.
- Harman, Ömer Faruk, *Yaşayan Dünya Dinleri*, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir 2010.
- , “Kudüs”, *DİA*, Cilt: 26, 2002, s. 323-327.
- , “On Emir”, *DİA*, Cilt: 33, 2007, s. 347-350.
- Katılmış, Ahmet, “Büyük Erdemler Risalesi”, *İş Ahlakı Dergisi*, Sayı: 2, Cilt: 1, 2008.
- Kutsal Kitap*, Kitabı Mukaddes Şirketi, İstanbul 2001.
- Ocak, Hasan, “Bir Ahlak Felsefesi Problemi Olarak Erdem Kavramına Yüklene Anlamın İlkçağ’dan Ortaçağ’a Evrimi”, *FLSF (Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi)*, Sayı: 11, 2011.
- Öçal, Şamil, “Şehir ve Değer”, *Şehir ve Medeniyet Dergisi*, Cilt: 4, Sayı: 7, Mart Ankara 2013.
- Sümer, Necati, “Katolik Mezhebinde Yedi Ölümcül Günah Problemi”, *Turkish Studies (International Periodical for The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic)*, Volume: 11/5, 2016.
- Turan, Ramazan, “İbn Miskeveyh’de Erdem Kavramı ve Temel Erdemler”, *Namık Kemal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 2, 2015.
- Tümer, Günay, “Din”, *DİA*, Cilt: 9, 1994, ss. 312-320.
- , “Budizm”, *DİA*, Cilt:6, 1992, ss. 352-360.
- Yitik, Ali İhsan, *Hint Kökenli Dinlerde Karma İnancının Tenasüh İnancıyla İlişkisi*, Ruh ve Madde Yayınları (RM), İstanbul 1996.